

Спорідненість правових поглядів

Миколи Коркунова з теорією юридичного солідаризму

Н. В. Ніколаєнко

кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, головний консультант відділу проблем розвитку національного законодавства Інституту законодавства Верховної Ради України

Стаття присвячена аналізу державно-правових поглядів видатного російського вченого-правознавця кінця XIX ст. М. М. Коркунова. Автор дає характеристику державно-правових поглядів Миколи Коркунова як одного з найяскравіших представників соціологічного позитивізму і доводить, що розроблена та обґрунтована ним правова теорія має ряд спільних рис і співзвучна з теорією юридичного солідаризму Леона Дюгі.

Ключові слова: соціологічний позитивізм, соціальна солідарність, юридичний солідаризм, об'єктивне право, правові погляди, Леон Дюгі, М. М. Коркунов.

Стаття посвячена аналізу державно-правових поглядів видатного російського вченого-правознавця кінця XIX ст. Н. М. Коркунова. Автор дає характеристику державно-правових поглядів Миколи Коркунова як одного з найяскравіших представників соціологічного позитивізму і доводить, що розроблена та обґрунтована ним правова теорія має ряд спільних рис і співзвучна з теорією юридичного солідаризму Леона Дюгі.

Ключевые слова: социологический позитивизм, социальная солидарность, юридический солидаризм, объективное право, правовые взгляды, Леон Дюги, Н. М. Коркунов.

This article analyzes the state and legal views of prominent Russian scientist and lawyer of the late nineteenth century M. M. Korkunov. The author characterizes the state legal views of Mykola Korkunov as one of the brightest representatives of sociological positivism and argues that legal theory, which he had developed and substantiated, has a number of features in common and is in keeping with the Leon Duguit's theory of legal solidarism.

Keywords: sociological positivism, social solidarity, legal solidarism, objective law, legal opinions, Leon Duguit, M. M. Korkunov.

Сучасний правовий розвиток суспільства неможливо уявити без урахування знань і досвіду основних положень, що висувалися та обґрунтовувалися видатними представниками юридичної науки кінця XIX – початку XX століть. Теперішня правова наука знову й знову звертає свій погляд на науковий спадок як вітчизняних, так і зарубіжних учених-правознавців, що жили й творили у ті бурхливі переломні часи. Однією з таких славетних постатей минулого, вивчення й аналіз державно-правових поглядів та праць якого не припиняється й донині, є російський правознавець Микола Михайлович Коркунов (1853-1904 рр.).

За словами російського дослідника А. Воротнікова, «сім великих монографій та близько 50 статей – ось творчий підсумок життя великого правознавця Росії. Серед них роботи по загальній теорії права, державному, адміністративному, міжнародному праву, відгуки та рецензії у відомих журналах того часу» [1, с. 16].

У російській правовій літературі можемо віднайти достатньо велику кількість наукових публікацій – статей, дисертацій, предметом дослідження яких став величезний науково-теоретичний доробок цього мислителя. Це пояснюється тим,

що М. М. Коркунов належав до когорти блискучих учених, професорів юридичного факультету Санкт-Петербурзького Імператорського університету, які свого часу формували оригінальну й самобутню петербурзьку школу філософії права, а політико-правові ідеї, що актуалізувалися ними, зберігають своє значення й сьогодні.

У сучасному дослідницькому полі, на наш погляд, ретельно аргументована характеристика державно-правових поглядів М. Коркунова як одного з найяскравіших представників соціологічного позитивізму. Як вважають російські дослідники В. Касьянов та В. Нечипуренко, його вклад у формування соціологічного підходу до права й розробку відповідної проблематики, хоча й залишається набагато менш відомим порівняно з такими класиками європейської соціологічної думки, як М. Вебер та Е. Дюркгейм, все ж досить значний. Недаремно, за їх словами, оцінюючи важливість сумісних результатів творчості російських правників-соціологів тієї доби, Б. Кістяківський писав: «російський науковий світ... може пишатися тим, що саме в російській науково-юридичній літературі раніше інших була висунута вимога вивчення права як соціального явища» [2].

Цікавими, на нашу думку, видаються й висновки, які зробила у своїй дисертаційній роботі російська дослідниця О. Шаповал. Вона констатує, що безумовною науковою заслугою М. М. Коркунова є те, що він послідовно розповсюджував принципи та ідеї соціологічного позитивізму на науку права. Критикуючи претензії метафізики на пізнання якогось абсолютного, вічного, надлюдського права, виступаючи проти її намагання вивчати право у розрізі, яким воно повинно бути, а не яким воно є, він розглядав право як суспільне явище, що тісно взаємопов'язане з іншими явищами соціального життя. Науковець наполягав на необхідності вивчення дії права у суспільстві, того соціального ефекту, який

воно виробляє. При цьому, за словами дослідниці, потрібно враховувати і той факт, що, розглядаючи право з позицій соціологічного позитивізму, Микола Михайлович враховував й психологічні процеси, тобто індивідуальну та колективну правосвідомість [3, с. 12].

Окремі науковці відносять М. М. Коркунова до представників психологічної школи права. Так, Л. Золотарьова у своїй дисертаційній роботі, присвяченій історико-порівняльному аналізу вчень Л. Й. Петражицького та М. М. Коркунова, зробила висновок про те, що теорія «розмежування інтересів», розроблена М. Коркуновим, багато в чому співзвучна інтуїтивному підходу вивчення права Л. Петражицького [4, с. 11].

Підтвердження логічності таких наукових висновків можна віднайти у працях самого вченого. «Справа в тім, – писав М. Коркунов, – що суспільство, являючи собою психічну єдність людей, допускає у силу цього приналежність людини одночасно до багатьох різноманітних спілкувань. Тому особистість, хоча і є продуктом суспільства, але не одного якого-небудь, а сумісно багатьох суспільств. Впливу кожного із цих суспільств особистість протиставляє свою залежність від ряду інших суспільств, і в цій одночасній залежності... вона знаходить противагу виключному впливу на неї кожного з них окремо. Влада як реально існуючий факт складається з чисто психічних елементів, а саме, переживань підвладних суб'єктів. Володарювання над нами держави та обмеження цього володарювання... мають одну й ту саму загальну основу – у нашій свідомості, у свідомості залежності від держави й у свідомості цілого ряду інтересів, що протиставлені інтересам влади та вимагають певного з ним розмежування» [2].

За словами ж російської дослідниці А. В. Петухової, соціологічна теорія права М. М. Коркунова зазнала значного впливу німецької школи права, а особливо вчен-

ня Р. Ієринга. Право згідно з концепцією М. Коркунова є розмежуванням інтересів, що стикаються [5, с. 18].

Цей науковий висновок, на нашу думку, потребує деякого роз'яснення. Сам М. М. Коркунов, за словами російського вченого А. Полякова, визнаючи близькість свого варіанта праворозуміння до концепції Р. Ієринга, у той же час ставився до вчення німецького правника досить критично. Так, якщо Р. Ієринг визначав право як охорону інтересів, то М. Коркунов наполягав, що право інтереси лише розмежує. Він був впевненим, що якщо завдання права – охорона інтересів, то воно зобов'язуватиме громадян дотримуватися у здійсненні своїх інтересів способів, визнаних найліпшими, і відповідно «абсолютно придушить особисту ініціативу, необхідний фактор суспільного розвитку». Розмежування ж інтересів, навпаки, тільки усуває взаємні сутички, не втручаючись у процес вибору кращих засобів здійснення кожного інтересу окремо. «Оскільки здійснення цього інтересу не заважає здійсненню інших інтересів, воно визначається лише вимогою доцільності та моралі, не регулюючись юридичними нормами. Таким чином, право як розмежування інтересів, є серединою між двома крайнощами: індиферентизмом формального розуміння та безумовним знищенням будь-якої індивідуальної самостійності» [6].

Отже, очевидно, що загальним недоліком вищезазначених наукових робіт є те, що дослідники, порівнюючи правові ідеї М. Коркунова з науковими підходами до розуміння права Л. Петражицького, Р. Ієринга чи інших представників юридичної науки і, безумовно, знаходячи деяку їх подібність, залишили поза увагою той факт, що розроблена мислителем теорія передусім повинна розглядатися як спроба створення абсолютно нового, самобутнього підходу до розуміння як права, так і держави.

Недарма відомий російський вчений А. М. Медушевський, хоча й відносив

М. Коркунова до представників державної (юридичної) школи, все ж таки, відзначав, що «правові погляди тих вчених, більшість з яких були юристами або ж спеціалістами в області історії права, охоплювали широке коло питань суспільного розвитку та можуть розглядатися як оригінальна соціологічна теорія. В основі їх політичної філософії знаходився аналіз права як соціального явища, що відображало діалектику взаємовідносин суспільства та держави, роль якої ставала особливо помітною в переламні періоди історії» [7, с. 8-9, 12].

Цікаво, що дослідник російського солідаризму І. Воцінін у своїх працях відносив М. Коркунова до представників теорії юридичного солідаризму. За його словами, ідея солідаризму «червоною ниткою» проходить крізь праці російського правознавця Миколи Михайловича Коркунова, який був одним із мислителів, що заклали засади юридичного солідаризму навіть раніше, ніж власне термін «солідаризм», який отримав своє формальне визначення на Міжнародній конференції 28 квітня 1890 р.

Також дослідник підкреслює, що М. Коркунов був не лише захисником теорії соціального права, а й попередником Л. Дюгі в прагненні створення об'єктивного вчення про право. М. Коркунов вимагав відмови від двох фікцій: від погляду на державу як на особистість та від віри в особливу державну волю. «Де, – питав він, – єдина воля в конституційних державах, особливо з парламентським урядом та боротьбою партій? Де ця воля в республіках? Де її шукати в тих випадках, коли дві державні установи сперечаються між собою, а третя вирішує їх спір? Тут, як видається, цілих три волі... Словом, основа владарювання, що здійснюється державними органами, полягає не в тому, що існує якась вища державна особа, яка диктує свою вищу волю, а в тому, що люди, які проживають разом, пов'язані усвідомленням взаємної залежності» [8; 9]. Тобто М. Коркунов намагав-

ся побудувати теорію держави як юридичних відносин, в яких суб'єктами є громадяни, а об'єктом – влада.

У цьому контексті, на нашу думку, доречно згадати видатного правознавця тієї ж доби – французького вченого Леона Дюгі, автора теорії юридичного солідаризму. Його наукові ідеї були настільки новими для свого часу, що окремі послідовники наважувались навіть заявити, що настає день, коли науку про право будуть розділяти на два великі періоди: один – до Дюгі, інший – після нього [10, с. 78].

Дійсно, при компаративістському розгляді наукових підходів російського та французького мислителів очевидна їх спорідненість, яка спостерігається вже при аналізі основоположних світоглядних теоретико-методологічних засад дослідження найважливіших суспільно-політичних та державно-правових проблем.

Микола Коркунов, за словами О. Шаповал, послідовно проводив у життя думку засновника філософії позитивізму О. Конта про те, що призначення філософії полягає в об'єднанні та систематизації знань, отриманих за допомогою інших наук. Переносячи цю ідею на юриспруденцію, вчений вів мову про формування особливої юридичної науки – загальної теорії права, яка б об'єднала дані всіх інших юридичних наук. Подібно О. Конту, Микола Михайлович виділяв дві частини соціальної науки, у тому числі й науки про право: статичну та динамічну, при цьому критикуючи погляди сучасних йому правознавців позитивістського напрямку, що ототожнювали соціологічне вивчення права з його історичним вивченням [3, с. 10].

Подібний підхід використовував й Л. Дюгі, що також перебував під сильним впливом ідей О. Конта. Недаремно у своїх працях він відзначав, що творцем позитивної науки про суспільство («соціальної фізики») без сумніву є цей геніальний філософ. У цьому контексті вкрай важливо під-

креслити, що Л. Дюгі так само розділяв соціальну науку (соціологію) на соціальну динаміку, яка вивчає явища в їх процесі у часі, та на соціальну статистику, що вивчає явища в спокої, на даний момент [10, с. 81].

Окрім того, на «позитивну» теорію права Л. Дюгі суттєвий вплив мав «соціологізм», оскільки вчений дотримувався погляду на право як на соціальну функцію й слідував дюркгеймівській концепції «органічної солідарності» [11, с. 93], а за словами В. Зорькіна, концепція «психологічного єднання» Миколи Коркунова як джерела та базису права і держави передувала концепції «колективної свідомості» Е. Дюркгейма [12, с. 81].

Спільність думок М. Коркунова та Л. Дюгі простежується і в питаннях причин виникнення держави і права та розумінні права як непостійної й змінної норми, що залежить від видозмін у суспільстві та розвивається разом з ним, і в зв'язаності держави правом.

Сутність суспільного життя, з наукової позиції М. Коркунова, становить різноманіття особистих і суспільних інтересів, що зіштовхуються між собою в політичній, економічній, релігійній областях. Тому для забезпечення можливості співіснування цих інтересів й необхідне право як інструмент розмежування таких інтересів, забезпечення належного порядку у таких зіткненнях. Перетворення інтересу на право здійснюється саме за допомогою обмеження іншого інтересу, що йому суперечить, встановленням відповідного обов'язку. Право є не будь-яка охорона інтересу, хоча б окремо взятого, а тільки одного відносно іншого [12, с. 82-84].

Микола Коркунов, визначаючи процес розвитку права, наголошував, що спочатку воно розвивається самостійно та є результатом суспільного розвитку, що поєднує у собі суспільні закономірності та історично творчу активність учасників суспільних відносин. За його словами, пер-

винно право існувало у вигляді типових зв'язків: між конкретними особами, вимушеними узгоджувати свої інтереси в суспільстві. Від фактичної взаємозалежності члени суспільства все частіше переходили до залежності від норм як стереотипів поведінки, що утвердились в свідомості [4, с. 29, 31-33].

Леон Дюгі також характеризував право як специфічні соціальні функції суспільних груп, кожна з яких усвідомлює свій обов'язок щодо забезпечення солідарності, яка є «істинною основою» виникнення як права, так і держави. Він вважав, що людина існує та може існувати лише в суспільстві, а суспільство існує завдяки солідарності двох видів. Перший вид солідарності – це солідарність за подібністю (механічна солідарність); другий – солідарність через розподіл праці (органічна солідарність). За визначенням вченого, завдяки прогресу солідарність першого виду поступово втрачатиме своє значення, оскільки люди в більшій мірі стають відмінними один від одного, відмінними за своїми здібностями, потребами, прагненнями, внаслідок чого й обмін послугами стає більш частішим й складнішим, відповідно й зв'язки соціальної солідарності стають тіснішими. Виходячи з цього, власне силою речей для людини, що живе в суспільстві, стає обов'язковим правило поведінки, яке формується таким чином: не робити нічого, що наносить збиток соціальній солідарності в будь-якому з її видів, й робити все, що зможе здійснити й розвинути соціальну солідарність. Тобто Л. Дюгі при поясненні причин виникнення права зазначав, що воно базується не на наказі чи волі держави, а безпосередньо на соціальній солідарності, яка пов'язує людей між собою [13, с. 14-15, 18].

При співставленні наукових позицій російського та французького правознавців стає зрозумілим, що категорія «інтерес» у тому сенсі, як її застосовує М. Коркунов,

та категорія «соціальна солідарність», у визначенні Л. Дюгі, є практично тотожними. Тому що для М. Коркунова інтерес є поняттям позитивним – це саме те, що пов'язує особистість з навколишнім світом і зокрема з іншими людьми. Він писав: «Наші інтереси не є виключно нашими особистими, індивідуальними інтересами. Більшість з них є загальними інтересами або всього людства, або принаймні відомої групи людей. І при здійсненні цих загальних інтересів ми можемо стикатися з іншими людьми, і для них потрібно розмежування. Однак, розмежовуючи такі загальні інтереси, право не обмежує свободу окремих особистостей, а навпаки поєднує їх єдністю права на здійснення їх загального інтересу» [14, с. 61].

За теорією Леона Дюгі, правова норма створюється попри волю законодавця в умовах суспільних взаємозв'язків як безпосередній вираз фактичної суспільної солідарності, тобто основою права виявляється свідомість індивідів, яка є виразом і синтезом егоїстичного почуття справедливості та альтруїстичного почуття співіснування. Тобто народжена соціальною солідарністю правова норма набуває рис, притаманних власне солідарності. Як і остання, правова норма одночасно індивідуальна й соціальна. Індивідуальна вона, тому що міститься в індивідуальній свідомості та може бути застосована лише до індивідів, а соціальна – тому що існує лише в суспільстві.

Учений наполягав, що правова норма не може виступати як ідеальна й абсолютна, оскільки навпаки є непостійною та змінною, доводячи цей тезис таким чином: будь-яке суспільство є солідарність; будь-яке правило поведінки людей, що існують в суспільстві, наказує співпрацювати в цій солідарності; всі соціальні відносини завжди були й будуть відносинами подібності та розподілу праці; звідси випливає постійність норми права та її загально-

го змісту. Але в той же час форми, які приймає механічна та органічна солідарність, можуть мінятися нескінченно, внаслідок чого норма права також може видозмінюватись, як форми соціальної солідарності [13, с. 18-19].

Практично ідентичний погляд стосовно дуалізму правової норми та її непостійної й змінної природи спостерігаємо і в М. Коркунова. Визнаючи індивідуальну свідомість основою права, у той же час він заперечує крайнощі цієї теорії та доводить, що індивідуальні інтереси і прагнення формуються під впливом суспільства, тому ніколи не бувають цілком індивідуальними. Тобто право, у розумінні М. Коркунова, існує і як психічна данина – у свідомості суб'єкта, і як щось об'єктивне – порядок, якому індивід повинен підкоритись як чомусь зовнішньому.

Російський вчений вважав право одним із факторів суспільного життя, завданням якого є встановлення координації в суспільстві. У його розумінні різноманітність суспільних інтересів та зміна їх динаміки припускають постійну видозміну власне права. «Наперед встановлений порядок ніколи цілком не здійсниться, – підкреслював він, – оскільки не всі борги стягуються, не всі злочини караються і, більше того, не всі закони однозначно і правильно тлумачаться» [2; 7, с. 22].

Розглядаючи наукову спадщину вчених, можемо стверджувати: питання про співвідношення держави та права вони вирішували з абсолютного визнання тези, що обмеженість влади правом – це очевидний і беззаперечний факт.

Так, вважаючи за можливе визнати державу силою, що віддана на служіння праву, Л. Дюгі на підтвердження цього у всіх своїх працях багато уваги присвячує доказуванню превалювання права – «la règle du droit» – над державою. Перечитуючи його твори, знаходимо такі слова: «необхідно визнати постулат існування права, що пе-

редувало державі та стоїть вище держави. Сучасна правосвідомість визнає, що норми права настільки ж обов'язкові для носіїв державної влади, як і для підлеглих їм громадян», або ж, «ні в кого немає права наказувати іншим: ні імператор, ні король, ні парламент, ні народна більшість не можуть робити обов'язковою свою волю; їх акти можуть стати обов'язковими лише у тому випадку, якщо вони узгоджені з правом» [13, с. 55; 15, с. 183].

Слідуючи цій правовій теоремі, доведеної ним, питання призначення та цілей держави, чи, точніше, політичної влади, яке хвилювало багатьох вчених минулого і сучасності, Леон Дюгі вирішував так: «метою політичної влади є реалізація права; право зобов'язує її робити все те, що в її силах, для забезпечення царства права. Держава заснована на силі; але ця сила законна тільки тоді, коли вона узгоджується з правом». Отже, метою держави є реалізація права, а обов'язком влади стає «не робити нічого того, що суперечить соціальній солідарності, й по мірі можливостей сприяти її реалізації. Сприяти ж реалізації соціальної солідарності означає сприяти культурі, працювати задля прогресу цивілізації і разом з тим здійснювати право, оскільки, з одного боку, роблячи це, застосовують норму права, а з іншого – саме право народжується з соціальної солідарності» [13, с. 56].

Це стверджує й Микола Коркунов. Для вченого держава – юридичні відносини між індивідами (на одній території), в якому суб'єктами права виступають усі без винятку учасники суспільного союзу, а державна влада виступає як інструмент консенсусу та модернізації. У результаті такого розуміння безпосереднє джерело права він бачить не в державі чи державному апараті, а в самому суспільстві, в усвідомленні підвладних та силі, що звідси випливає та за допомогою якої забезпечується право. «Державна влада, – стверджує М. М. Кор-

кунов, – не є над всім пануюча єдина воля, що проявляється у діяльності органів влади. Державна влада є сила, що заснована на усвідомленні людьми своєї залежності від держави, таке усвідомлення ними своєї залежності від держави й створює ту силу, що об'єднує державу в єдине ціле. Тому носіями державної влади виступають не лише органи влади, а вся держава, всі громадяни. Органи ж влади є тільки розпорядниками, депозитаріями цієї сили. Єдність держави не в єдності волі цих органів, а в єдності тієї сили, якою всі вони розпоряджаються» [7, с. 43; 12].

Отже, детальний аналіз окремих положень наукових робіт М. М. Коркунова дозволяє зробити очевидний, на нашу думку, висновок про те, що його теорія розмежування інтересів має багато спільних рис з теорією юридичного солідаризму та є нічим іншим, як новаторською спробою створення державної доктрини, яка б не потребувала жертвності індивіда на благо суспільства в ім'я будь-якої соціальної гармонії, а була б побудована на уявленні про вільне служіння, взаємне доповнення свободи та відповідальності.

Саме тому комплекс складних теоретичних проблем, порушених цим блискучим вченим ще наприкінці XIX – початку XX ст., та запропонований ним шлях узгодження індивідуального, суспільного і державного начал й нині залишається у центрі наукових дискусій про розуміння права. Адже систематизуючи весь доробок політико-правових концепцій, які зараз обговорюють у вітчизняній юриспруденції, можна сказати, що головний світоглядний розлам, як і раніше, проходить по лінії протистояння системоцентристського трактування права як інструменту впливу на людину в інтересах державного начала, що домінує над ним, і людиноцентристської парадигми праворозуміння, з погляду якої права людини є вищою цінністю для суспільства й держави.

Список використаної літератури

1. *Воротников А. А.* Теоретические воззрения Н. М. Коркунова на право / А. А. Воротников // Правоведение. – 1996. – № 3 (214). – С. 16-19.
2. *Касьянов В. В., Нечипуренко В. Н.* Социология права. Развитие социологии права в России [Электронный ресурс] / В. В. Касьянов, В. Н. Нечипуренко. – Режим доступа : <http://society.polbu.ru>
3. *Шаповал О. В.* Учение Н. М. Коркунова о праве: историко-правовой аспект : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / О. В. Шаповал. – Краснодар, 2005. – 23 с.
4. *Золотарева Л. С.* Психологическое правопонимание: историко-сравнительный анализ учений Л. И. Петражицкого и Н. М. Коркунова : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Л. С. Золотарева. – Саратов, 2008. – 160 с.
5. *Петухова А. В.* Социологическая концепция права в России : историко-теоретический подход (XIX-XX вв.) : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / А. В. Петухова. – Нижний Новгород, 2012. – 31 с.
6. *Поляков А. В.* Государственно-правовое учение Н. М. Коркунова [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://law-students.net>
7. *Коркунов Н. М.* Лекции по общей теории права / Н. М. Коркунов ; [сост., автор вступ. ст., коммент. А. Н. Медушевский]. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. – 520 с.
8. *Трухманов В.* Европейський солідаризм [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.newua.org.ua>
9. *Вощинин И.* Солидаризм и право [Электронный ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ntsrs.ru>
10. *Неновски Н.* Учение Леона Дюги о государстве и праве и органическая теория общества / Н. Неновски // Вестник Московского университета. Серия «Право». – № 5 (сентябрь-октябрь). – С. 78-85.
11. *Гофман А. Б.* Дюркгеймовская социологическая школа / А. Б. Гофман // История буржуазной социологии первой половины XX в. – М. : Наука, 1979. – С. 79-117.
12. *Зорькин В. Д.* Теория права Н. М. Коркунова // Правоведение. – 1978. – № 3. – С. 80-86.
13. *Дюгі Л.* Конституційне право: загальна теорія держави. – Репринт / Передм. д-ра юрид. наук Ю. М. Оборотова / Л. Дюгі. – Одеса : Юридична література. – 1008 с.
14. *Коркунов Н. М.* Лекции по общей теории права / Н. М. Коркунов. – 7-е изд. – СПб. : Тип. М. Меркушева, 1907. – 354 с.
15. *Гольденвейзер А. Д.* В защиту права (статьи и речи) / А. Д. Гольденвейзер. – Нью-Йорк : Изд-во им. Чехова, 1952. – 266 с.